

CHRISTIAAN HARINCK

Het Nederlandse
militaire optreden
in Indonesië
1945-1949

**ZOEKEN,
AANGRIJPEN
EN VERNIETIGEN!**

2022 Prometheus Amsterdam

© 2022 Christiaan Harinck

Omslagontwerp Suzan Beijer

Foto omslag Politionele actie. Mariniersbrigade, Mariniers trekken het binnenland in, 30 december 1948/Fotocollectie Aneto/Nationaal Archief

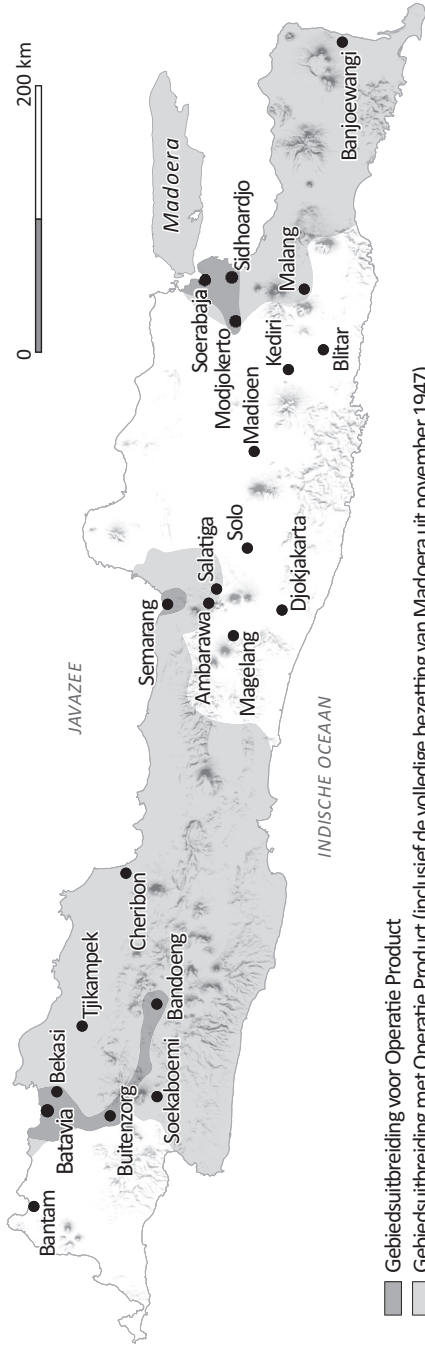
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 5047 1

Java 1945-1949



■ Gebiedsuitbreiding voor Operatie Product

■ Gebiedsuitbreiding met Operatie Product (inclusief de volledige bezetting van Madoera uit november 1947)

Inleiding

Guerrillastrijd is oorlog in de schaduw, schreef de Amerikaanse historicus Robert Asprey. In figuurlijke zin staat deze strijdvorm inderdaad in de schaduw van reguliere oorlogvoering. Maar guerrillastrijd vindt ook letterlijk plaats in de schaduw. Het is een oorlog zonder front en zonder duidelijke grenzen tussen combattanten en non-combattanten. Schaduw toont de contouren, maar verhuult wat daarbinnen ligt. Een doelwit doemt op – maar is het de vijand? Een schot klinkt; een mens is geraakt. Wie was het? Vriend of vijand, de schaduw slokt alle slachtoffers op.¹

Of een oorlog nu veel of weinig slachtoffers eist, het eerste slachtoffer is altijd de waarheid. En het is dit slachtoffer waar het de historicus in eerste instantie om te doen is. Zo verging het ook mijzelf. Dit proefschrift begon (en eindigde) als een studie naar de Nederlandse manier van oorlog voeren in Indonesië van 1945 tot 1949. Maar gaandeweg drongen de slachtoffers die volgden op de waarheid zich aan mij op, als aantallen op vergeeld papier, als levenloze lichamen op oude foto's, in de vorm van in steen gehouwen namen, of in de verhalen van getuigen.

Aanwijzingen voor die manier van oorlog voeren en de slachtoffers daarvan zijn in veel bronnen en verhalen terug te vinden. Bijzonder scherp komen ze naar voren in het verslag van de temporaire krijgsraad van Batavia uit november 1946 van de ondervraging van Ferdinand Kaarsemaker, reserveluitenant van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL). Kaarsemaker voerde met zijn patrouille in de nacht van 16 op 17 november in de buurt van Buitenzorg twee acties uit. Buitenzorg, of Bogor in het Indonesisch, lag op dat moment op de grens van het Nederlandse en het Indonesische Republikeinse gebied en kende sinds kort een gedeeld bestuur, een ongemakkelijke situatie die veel spanning gaf. Er kwamen bij Kaarsemakers tweede actie vier Republikeinen om: de waarnemend burgemeester, twee politieagenten en een burger. De Republikeinse autoriteiten in

Buitenzorg waren woedend en beklaagden zich bij de Nederlandse commandant. Twee dagen later werd de luitenant gehoord in een onderzoek dat de militaire justitie was gestart naar deze zaak.

De directe aanleiding voor Kaarsemakers optreden was dat op 15 november, de dag voor het incident, onderhandelaars van Nederland en de Indonesische Republiek na een jaar van gewapende strijd en diplomatiek getouwtrek een akkoord hadden bereikt over de politieke en bestuurlijke toekomst van het land. Maar in plaats van rust zorgde dit akkoord van Linggadjati juist voor verdere spanningen in Buitenzorg; het loste de verdeelde status van de stad niet op. Er werden wapens gestolen uit Nederlandse depots en Nederlandse militaire posten werden nog altijd beschoten. Om hier een einde aan te maken stuurde de plaatselijke commandant een aantal patrouilles op pad, waaronder die van luitenant Kaarsemaker.

Kaarsemaker had de opdracht gekregen om een nachtelijke hinderlaag te leggen bij de kampong Tjimanggoe, het dorp vanwaaruit de recente beschietingen op Nederlandse posten zouden zijn georganiseerd. Hij ging op pad met tweeënhalve sectie infanterie, een lichte en een middelzware mortier, en een mitrailleur. De hinderlaag werd gelegd, maar al snel werden de KNIL-soldaten beschoten vanuit de kampongrand. Kaarsemaker besloot 'onmiddellijk krachtig te reageren': hij gelastte de kampong te bestoken met mortiervuur en over de hele lengte en breedte te mitrilleren. Tegenover de temporaire krijgsraad verklaarde hij dat zijn beslissing niet alleen was ingegeven door de directe bedreiging die het vijandelijke vuur vormde, maar ook door de wetenschap dat het dorp 'een haard van vijandelijke terroristische activiteit' was.

De patrouille bleef na de beschieting op de plaats van de hinderlaag, maar de vijand vertoonde zich niet meer. Enkele uren later, het was inmiddels kwart over drie in de morgen, klonken in de verte mitrailleurvuur en explosies. Kaarsemaker en zijn mannen gingen snel op onderzoek uit. Een nabijgelegen kampement van het 3^e Bataljon Regiment Jagers (3 RJ) van de Koninklijke Landmacht (KL) bleek door guerrillastrijders met handgranaten te zijn aangevallen. Na kort overleg met een officier van 3 RJ beval Kaarsemaker zijn mannen de in de di-

recte omgeving van het kampement gelegen woningen ‘nauwkeurig te zuiveren’. ‘Te dien einde,’ aldus zijn verklaring, ‘gaf ik last om vuur af te geven op bedoelde huizen, waarna deze huizen ten overvloede nauwkeurig op wapens werden onderzocht. Bij deze onderzoeking bleek, dat als gevolg van dit uit militaire noodzaak afgegeven vuur in de woningen enkele slachtoffers waren gevallen.’

Mr. J. van Zuuren, de substituut-auditeur-militair die het verhoor afnam, vroeg Kaarsemaker waarom hij meende dat hier sprake was geweest van militaire noodzaak. De luitenant antwoordde dat voor hem vaststond dat uit de bedoelde huizen kort daarvoor nog op het kampement van 3 RJ was geschoten; er móesten zich wel tegenstanders bevinden. Hij had het vuren bevolen om eigen verliezen te voorkomen. Van Zuuren nam genoegen met deze verklaring. Uit verder onderzoek, dat samen met de Republikeinse autoriteiten werd opgezet, kon niet worden opgemaakt wat de vier omgekomen personen precies deden op de plaats des onheils, en of zij betrokken waren geweest bij de aanval op het kampement van 3 RJ.²

Kaarsemakers actie was allesbehalve uitzonderlijk voor het Nederlandse militaire optreden tijdens de dekolonisatieoorlog in Indonesië – het onderzoeksobject van deze studie. Het is aan de bijzondere politieke situatie in Buitenzorg eind 1946 te danken dat hij zich moest verantwoorden en dat er zodoende een uitvoerig krijgsraadverslag van is. De reguliere militaire verslaglegging vermeldt talloze vergelijkbare acties, maar altijd slechts in summier bewoordingen. Zo wordt over het incident in de korpsgeschiedenis van KNIL Inf. I (de eenheid van Kaarsemaker) en het ter plekke bijgehouden oorlogsdagboek van 3 RJ alleen vermeld dat in de bewuste nacht enkele patrouilles waren uitgezonden, en dat die bij elkaar vijf tegenstanders doodden. Het weekoverzicht van de Generale Staf, dat ter kennisgeving ook altijd naar de relevante ministeries en instanties in Den Haag werd gezonden, rapporteerde in dezelfde trant.³

Evenmin uitzonderlijk was de scheve verhouding in slachtoffer-aantallen: geen eigen en ten minste vijf toegebrachte verliezen. In de week van het incident leden Nederlandse troepen in West-Java een verlies van 2 gewonden tegen 22 gedode en 13 gevangengenomen ‘ex-

tremisten'. Voor heel Indonesië waren de cijfers voor die week 8 eigen gewonden tegenover 149 gedode en 122 gevangengenomen tegenstanders. Kijken we naar het totaal van de oorlog dan kostte die volgens officiële telling aan 4751 militairen in Nederlandse dienst het leven. 2526 van hen stierven als gevolg van gevechtshandelingen, de overigen door ongelukken en ziektes. (Opmerkelijk genoeg zijn de omgekomen lokaal geworven paramilitairen en politiemensen niet vermeld.) De optelsom van de in Nederlandse militaire bronnen vermelde vijandelijke slachtofferaantallen is 97.421. Voor iedere omgekomen Nederlandse militair stierven er dus 21 Indonesiërs. En gaan we alleen uit van in de strijd omgekomen Nederlandse militairen, dan is de verhouding zelfs 1 tot 38. Deze cijfers wekken de indruk van een zeer gewelddadig Nederlands optreden. Alvorens de context, vorm en opzet van deze studie te bespreken, is het daarom goed nader in te gaan op die hoge Indonesische slachtofferaantallen.⁴

Slachtofferaantallen: een macabere puzzel

Recent onderzoek op basis van de Nederlandse militaire verslaggeving concludeert dat het aantal van 97.421 omgekomen Republikeinse strijdkrachten een redelijke maar mogelijk ook minimale inschatting is. Hoe betrouwbaar is dit getal? De in gevechtsacties toegebrachte verliezen werden structureel bijgehouden vanaf de eerste confrontaties in 1945 tot aan de laatste gevechten voor de wapenstilstand in 1949. Nu is overschatting van het eigen wapensucces van alle tijden, en ook binnen de Nederlandse strijdkrachten golden aantallen gedode tegenstanders als graadmeter voor tactisch succes. Slachtofferaantallen zullen als gevolg daarvan zeker wel eens overdreven zijn. Maar de periodieke verslagen en overige archiefbronnen geven geen indicatie dat aan deze graadmeter bovenmatig veel belang werd gehecht. Er was geen sprake van een *body count*-cultuur zoals bijvoorbeeld binnen het Amerikaanse leger in de Vietnamoorlog, waar tactisch succes in de strijd tegen de Vietcong en het Noord-Vietnamese leger in hoge mate werd afgelezen aan de toegebrachte personele verliezen. Er lijkt in de verslagen van militaire confrontaties juist sterk gestreefd te zijn

naar nauwkeurigheid, waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen de daadwerkelijk getelde doden en het geschatte aantal additionele slachtoffers – al werd geregeld ook alleen vermeld dat er vermoedelijk meer slachtoffers waren, zonder hier een getal aan te verbinden. Met de inachtneming van enkele ruime tellingen en administratieve fouten kunnen we ervan uitgaan dat 97.421 de optelsom is van de daadwerkelijk getelde, doorgegeven slachtofferaantallen.⁵

Om verschillende redenen echter kan dit aantal het beste beschouwd worden als een minimale inschatting van het totale aantal Indonesiërs dat omkwam door Nederlands wapengeweld. Om te beginnen maakten de periodieke militaire verslagen bijna nooit gewag van burgerslachtoffers, en uit egodocumenten en Indonesische bronnen is bekend dat er wel vaak burgerslachtoffers vielen. De schattingen van additionele slachtoffers in de periodieke verslagen werden ook niet in de tellingen meegenomen. Indonesische strijders die gewond uit de strijd kwamen en terug in eigen gebied alsnog bezweken werden uiteraard niet meegenomen in de Nederlandse overzichten. En wanneer het maar enigszins kon, namen de TNI (Tentara Nasional Indonesia, het Indonesisch Nationaal Leger) en de andere Indonesische strijdorganisaties hun doden mee. Daar komt bij dat het strijdterrein zelf na afloop niet altijd nauwkeurig doorzocht kon worden, bijvoorbeeld door de moeilijke begaanbaarheid van het terrein, gebrek aan mankracht, of een blijvende vijandelijke dreiging, waardoor het aantal slachtoffers onbekend bleef. Luitenant Kaarsemaker en zijn patrouille bijvoorbeeld namen kampong Tjimanggoe onder vuur met mitrailleurs en mortieren, maar wilden of konden de toegebrachte schade niet opnemen.

Daarnaast weten we dat er in verschillende gevallen sprake is geweest van een al dan niet bewuste grove onderrapportage van de slachtofferaantallen. Door de snelheid van de opmars tijdens Operatie Product in juli en augustus 1947 bijvoorbeeld konden veel eenheden niet goed bijhouden hoeveel verliezen er waren toegebracht. Gezien de omvang van de operatie gaat dit vermoedelijk niet om geringe aantallen. De onderrapportage van de slachtofferaantallen van het optreden van kapitein Westerling en de Speciale Troepen in Zuid-Celebes is

notoir, terwijl uit recent onderzoek blijkt dat bij een bombardement op Palembang rond de jaarwisseling van 1946-1947 veel Indonesische slachtoffers vielen, waarvan praktisch niets is terug te vinden in Nederlandse bronnen.

Dit geldt ook voor het aantal dodelijke slachtoffers van misdadig handelen buiten het directe militaire optreden, zoals standrechtelijke executies en martelingen met dodelijke afloop. Een aantal van hen zal in de tellingen zijn meegenomen. 'Op de vlucht doodgeschoten' is een bekend militair en politieel administratief eufemisme dat ook in Nederlandse bronnen opduikt. De militair Ed Zijlemaker van de 422^e Infanterie Brigade herinnerde zich hoe deze formulering werd gebruikt om een uit de hand gelopen ondervraging administratief weg te werken: 'Toen op een patrouille één van onze overijverige pelotonsmatten, geheel zonder reden een kampongbewoner doodschoot omdat hij niet gauw genoeg antwoordde, werd dit in het patrouille-rapport vermeld als: "een vijand op de vlucht doodgeschoten".' Maar welk aandeel van de in de Nederlandse bronnen vermelde slachtoffers van vluchtpogingen betreft illegale executies? En omgekeerd, welk aandeel van dergelijke misdaden is als 'op de vlucht gedood' in de boeken terechtgekomen? Vragen waar gezien de eenzijdigheid van het bronnenmateriaal waarschijnlijk nooit een antwoord op zal komen. 97.421 is gezien bovenstaande omissies en mitsen en maren vermoedelijk in elk geval vele duizenden te laag. Maar of het missende aantal in de orde van grootte van vijf-, tien- of vijftigduizend gezocht moet worden, is onmogelijk te bepalen.⁶

Er zijn ook Indonesische bronnen, maar helaas zijn de gegevens daarin veel minder eenduidig en aanzienlijk fragmentarischer dan in de Nederlandse. Een ander probleem met Indonesische inschattingen is dat we te maken hebben met verschillende strijdorganisaties, die niet alleen de Nederlanders bestreden, maar in 1945-1946 ook de Britten, en gedurende de hele periode, maar in het bijzonder vanaf 1948, niet zelden ook elkaar. De pro-Nederlandse Indonesische burgerslachtoffers blijven eveneens buiten beeld. Hun totale aantal is onbekend. Petra Groen berekende wel dat er tussen 19 december 1948 en 31 juli 1949 45 Indonesische ambtenaren van het binnenlands

bestuur en 609 volkshoofden werden vermoord, en volgens Tom van den Berge werden gedurende de hele oorlog alleen al in West-Java honderden Indonesische ambtenaren in Nederlandse dienst ontvoerd en gedood. Ten slotte leidden het geweld van de guerrillastrijd, de revolutionaire chaos, de ontregeling van het normale leven en de Nederlandse maritieme blokkade van Republikeins gebied nog tot talloze doden door ziektes en honger. De Australische historicus Adrian Vickers komt op basis van in de Indonesische historiografie genoemde getallen tot een schatting van 45.000 tot 100.000 omgekomen Indonesische combattanten en 25.000 tot 100.000 non-combattanten. Deze laatste groep omvat ook de slachtoffers van intra-Indonesisch geweld, maar is exclusief de mogelijk enkele tienduizenden Chinezen en (Indo-)Europeanen die tijdens de Indonesische revolutie (de Bersiap) gedood werden. Vickers' minimaal aantallen lijken in het licht van de Nederlandse cijfers te laag. Maar of het totaal dan 200.000 moet zijn? En welk percentage daarvan heeft betrekking op door de Nederlandse strijdkrachten gemaakte slachtoffers? Dit is aan het zicht onttrokken; de oorlog in Indonesië is ook in dit opzicht nog altijd een oorlog in de schaduw.⁷

In deze studie wordt uitgegaan van 100.000 Indonesische slachtoffers van het Nederlandse militaire optreden, en van een verhouding van 21 gedode tegenstanders voor iedere omgekomen militair. Ten opzichte van de totale bevolkingsomvang van de Indonesische archipel – volgens de laatste census van het koloniale bestuur, in 1930, ruim zestig miljoen – of de mogelijk 2,5 tot 4 miljoen Indonesiërs die, hoofdzakelijk als gevolg van hongersnood en dwangarbeid, omkwamen tijdens de Japanse bezetting, lijken 100.000 slachtoffers mee te vallen.⁸

Het perspectief verandert wanneer de slachtofferaantallen en -verhoudingen van de Nederlandse dekolonisatieoorlog vergeleken worden met die van vergelijkbare conflicten in dezelfde periode. De dekolonisatieoorlog in Frans-Indochina van 1945 tot 1954 eiste rond de 400.000 levens. De Franse en anticommunistische Vietnamese troepen verloren samen 92.800 man. De verliezen van de Vietminh liggen vermoedelijk tussen de 300.000 en 500.000. In elk geval 175.000 van hen zijn als militaire slachtoffers te classificeren, wat minimaal

125.000 burgerslachtoffers overlaat. De verhouding van de Franse verliezen tegenover die van de Vietminh is hiermee 1:3,2 tot 1:5,4. De verklaring is dat de oorlog in Indochina, zeker op het einde, een meer regulier karakter had dan de oorlog in Indonesië en dat de Vietminh qua bewapening en uitrusting veel meer aan de Fransen gewaagd was.⁹

De verliescijfers van de antikoloniale opstand in Frans Madagascar van 1947-1948 lopen uiteen van 10.000 slachtoffers van geweld tot 80.000-100.000 doden van geweld, honger en ondervoeding. Volgens de meest uitgewerkte schatting doodden de Franse troepen 5000-6000 rebellen tijdens gevechtshandelingen en 1000-2000 daarbuiten, en maakten de rebellen 2000 slachtoffers, van wie waarschijnlijk minder dan een kwart Franse militairen waren. Met deze cijfers komt men uit op een verhouding van 1:12 tot 1:16, met de opmerking dat de duizenden indirecte doden van dit conflict daarmee nog buiten beeld blijven.¹⁰

De oorlog in Algerije van 1954 tot 1962 – in het Franse publieke debat evenals de oorlog in Indochina een *guerre sale* genoemd – kostte 25.064 militairen van de Franse krijgsmacht het leven, van wie 16.033 als direct gevolg van militaire confrontaties of terreur. 19.166 Franse en Algerijnse burgers kwamen om bij aanvallen van de Algerijnse verzetsbewegingen. Bij militaire operaties doodden de Franse strijdkrachten rond de 141.000 Algerijnse tegenstanders. Algerijnse schattingen van direct na de oorlog gaan uit van een totaal van 300.000 slachtoffers, waarmee de verhouding tussen de 1:5,6 en de 1:11,9 ligt.¹¹

In de ‘Mau Mau rebellion’ in Brits Kenia van 1952 tot 1960 vielen aan de zijde van de Britten 233 militairen en politiemensen en ongeveer 1800 lokaal geworven militietroepen, terwijl er officieel ten minste 11.500 ‘rebellens’ werden gedood. Een aantal van 20.000 wordt waarschijnlijker geacht. Deze cijfers resulteren in een verhouding van tussen de 1:5 en 1:10. Anders dan voor de meeste dekolonisatieoorlogen zijn voor de strijd in Brits-Maleisië van 1948 tot 1960 relatief nauwkeurige cijfers beschikbaar. De troepen van het Britse Gemenebest en hun Maleisische bondgenoten verloren 1865 man, de guerrilla’s 6710, een verhouding van bijna 1:3,6.¹²

Nu zijn de verliescijfers van deze dekolonisatieoorlogen niet één op één met elkaar te vergelijken gezien het verschil in context en in precisie waar het de getallen betreft. Maar men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de discrepantie in de verhouding tussen de Nederlandse en Indonesische slachtofferaantallen ook in internationaal vergelijkende zin uitermate fors is. Het Nederlandse militair optreden in de Indonesische oorlog moet daarom zowel in absolute als relatieve zin als zeer gewelddadig worden bestempeld.

Geweld en optreden begrijpen: historiografie en publieke discussie

De Indonesische oorlog kent een rijke en tegelijk versnipperde historiografie. De internationale en de Indonesische literatuur hebben in de eerste plaats oog voor de Indonesische revolutie, het ontstaan van de Indonesische staat en meer en meer ook de rol van geweld in de moderne Indonesische geschiedenis. Nederlandse historici richtten zich in eerste instantie hoofdzakelijk op de Nederlandse dekolonisationpolitiek. Als er al aandacht was voor het gewelddadige karakter van de dekolonisatie, betrof die vooral de Nederlandse en Indo-Europese slachtoffers van Indonesisch geweld.¹³

Heel geleidelijk is de focus van het onderzoek verbreed. Een (eerste) kantelpunt vormde de befaamde *Achter het nieuws*-uitzending met de veteraan Joop Hueting in 1969. Huetings getuigenis van oorlogsmisdaden en buitensporig geweld zorgde voor zo'n grote opschudding dat de regering na kritische Kamervragen zich genoodzaakt zag een onderzoekscommissie in het leven te roepen. Het resultaat was de *Excessennota*. Hierin werd een reeks Nederlandse 'excessen' opgesomd en kort beschreven. De conclusie die de regering aan het rapport verbond was dat de excessen verschrikkelijk waren, maar slechts een heel klein onderdeel vormden van de totale Nederlandse militaire inzet. Het gros van de Nederlandse militairen en de krijgsmacht als instituut hadden schone handen. Nederlands geweld en Nederlands daderschap, kan achteraf worden vastgesteld, pasten niet in het naoorlogse zelfbeeld van Nederland als beschaafd en vooruitstrevend land.¹⁴

Maar de geest was uit de fles. Een jaar later publiceerden de wetenschappers J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, ook Indiëveteranen, *Ontsporing van geweld*. Deze historisch-sociologische analyse van het Nederlandse geweldgebruik concludeerde dat wat in de *Excessennota* werd genoemd slechts de top van een grote ijsberg was. En vanaf het interview met Hueting is ook in het publieke debat gestaag meer aandacht gekomen voor extreem Nederlands geweld en oorlogsmisdaden. Achteraf gezien vormde de *Excessennota* zo niet een sluitstuk, maar het begin van onderzoek naar, en reflectie op, Nederlands geweld tijdens de nadagen van het koloniale project in Indonesië.¹⁵

Overigens is dit geen geleidelijk proces geweest. De *Excessennota* en latere, verder reikende publicaties werden ofwel onthaald op heftige reacties ofwel op een opvallend stilzwijgen. Pas in deze eeuw zou het onderwerp van (extreem) Nederlands geweld beklijven in het historische en publieke debat over het koloniale optreden in Indonesië. De laatste jaren is deze ontwikkeling in een stroomversnelling geraakt, wat zich onder andere uit in maatschappelijk activisme en rechtszaken tegen de Nederlandse staat. Inmiddels is het gewelddadige Nederlandse optreden tot het centrale thema geworden van die geschiedenis, zowel in de wetenschap als daarbuiten. Zoals Kester Freriks het treffend verwoordde: ‘De brandende kampongs van generaal Spoor hebben de heren van de thee verjaagd waar het gaat om de publieke herinnering aan Nederlands-Indië.’¹⁶

De huidige belangstelling voor koloniale wandaden is niet uniek voor Nederland. De internationale wetenschappelijke literatuur en discussie over de vele negentiende- en twintigste-eeuwse koloniale oorlogen kennen een vergelijkbare ontwikkeling. Het toenmalige gebruik en de omarming van extreem geweld lopen dan ook als rode draden door veel recente studies. Tegelijkertijd wordt in het publieke discours van veel voormalige koloniale machten hevig gediscussieerd over de erfenis van het koloniale geweld.¹⁷

Verschillende commentatoren wijzen op de relatief lange tijd tussen de feitelijke dekolonisatie en de wetenschappelijke en publieke confrontatie met en reflectie op de (extreem) gewelddadige aspecten daarvan. Historica Stef Scagliola ziet de publieke omgang met het

Indiëverleden in de eerste jaren na de dekolonisatie in termen van verzwijging en doofpot. Van Doorn en Hendrix spraken eerder over vertraagd begrip, waardoor ingrijpende gebeurtenissen pas door de volgende generatie begrepen worden. Dit proces van begrijpen en in het reine komen met het verleden is nog steeds gaande, en zal wellicht nooit eindigen. Elke generatie stelt weer andere vragen, ziet nieuwe verbanden en verhoudt zich anders tot het verleden dan de vorige.¹⁸

Het buitensporige en extreme geweld centraal

De *Excessennota* uit 1969 was hoofdzakelijk een opsomming van incidenten van buitensporig geweld. Het vinden van een verklaring voor de gevonden casussen behoorde niet tot de opdracht van de ambtelijke commissie die de nota publiceerde. De draai die de regering gaf aan de nota was dat de genoemde incidenten uitzonderingen waren, het werk van ‘rotte appels’ of het gevolg van een unieke, onfortuinlijke samenloop van omstandigheden. Van structureel extreem geweld was officieel geen sprake.

Ontsporing van geweld van Van Doorn en Hendrix, dat een jaar later verscheen, claimt het tegenovergestelde: buitensporig geweld was wijdverbreid geweest, en kon niet worden verklaard met verwijzingen naar rotte appels en individuele of heel specifieke contexten. Niet de individuele militair, maar de hele Nederlandse geweldduitoefening ontspoorde tijdens de oorlog in Indonesië. De woordkeuze is hier belangrijk: een ontsporing is ongewild en onbedoeld, destructief en niet eenvoudig recht te zetten. Met andere woorden: de Nederlandse strijdkrachten verloren de controle over de uitvoering van hun taak, met alle gevolgen van dien. Deze ontsporing verklaren Van Doorn en Hendrix met contingente factoren zoals beleidskeuzes en specifieke omstandigheden tijdens het conflict, maar, getrouw aan hun sociologische discipline, bovenal met structurele en systematische factoren, zoals koloniale machtsverhoudingen, de socialisering van geweld in een (moderne) krijgsmacht en de dynamiek van een guerrillastrijd.

In hun uitwerking van deze these schetsen de auteurs het beeld van te kleine en onderbemande Nederlandse eenheden die te grote gebieden moesten beheersen, terwijl ze geconfronteerd werden met een moeilijk te bestrijden guerrilla. Relatief lage commandanten kregen door dit troepentekort en de grote geografische spreiding van eenheden relatief grote verantwoordelijkheden, zonder dat er duidelijke sturing en controle van hogerop in de militaire organisatie was; de normale bevelsketen was doorbroken en functioneerde niet meer naar behoren. Deze kleinschaligheid en autonomie werkten eigenge-reid optreden in de hand, waarbij geweld als de voor de hand liggende oplossing gold. Dat werd nadrukkelijk versterkt door de sleutelposities die de koloniale officieren van het KNIL innamen in de Nederlandse strijdkrachten in Indonesië. Koloniale repressie en minachting trokken zodoende hun spoor. Was een militaire eenheid eenmaal op deze weg van grof geweld beland, dan was omkeren geen optie meer: de militairen kwamen terecht in een ‘geweldsfuik’. Geweld lokte nieuw geweld uit en een vicieuze cirkel van dood en verderf was geboren.

Tegelijkertijd signaleren Van Doorn en Hendrix een ‘specialisering’ van het (buitensporige) geweld: de toepassing van het meest overdadige en grove geweld kwam te liggen in de handen van zogenoemde geweldsspecialisten, zoals de Speciale Troepen, inlichtingenpersoneel en ‘actiepelotons’ van gewone eenheden. Op laag niveau werd de delegatie van bevoegdheden dus herhaald: een klein groepje binnen de standaardgroep was verantwoordelijk voor ‘het vuile werk’ en deed dit zonder al te veel bemoeienis van de rest. De ontsporing die Van Doorn en Hendrix zien gaat in de eerste plaats over de wijze van optreden, maar heeft ook betrekking op de inzet van de hele krijgsmacht als geweldpleger namens de Nederlandse staat, van de koloniale militaire top via de gebrekkig functionerende normale bevelsketen tot de specialisering van het daadwerkelijke geweld op het laagste niveau.

Ontsporing van geweld was in de eerste plaats een kritiek op de conclusies die de regering aan de *Excessennnota* verbond, en meer algemeen een aanklacht tegen het Nederlandse optreden in Indone-

sië. Die aanklacht is nog altijd stevig, maar ook opvallend algemeen van aard. De beleidskeuzes van de Nederlandse strijdmacht op hoog en laag niveau passen volgens Van Doorn en Hendrix in een algemeen patroon dat moderne samenlevingen kenmerkt: een complexe en moeizame verhouding tot de uitoefening van (statelijk) geweld. De delegatie van het geweld van hoog naar laag zien ze als een 'kolosaal afwentelingsproces uit onmacht, uit onvermogen om met geweld om te gaan'.¹⁹

Ontsporing van geweld zou heel invloedrijk blijken; alle latere studies naar het Nederlandse geweld tijdens de oorlog in Indonesië zijn schatplichtig aan Van Doorn en Hendrix. Hoewel de volledige sociologische reikwijdte van hun conclusies niet door iedereen is omarmd, geldt hun analyse van het Nederlandse optreden nog altijd als het uitgangspunt voor elke nieuwe historische studie, al is het huidige beeld zowel breder als concreter geworden. Belangrijke bijdragen in die verbreding en concretisering zijn geleverd door Willem IJzereef en Jaap A. de Moor. Op basis van de analyse van Van Doorn en Hendrix is het moeilijk voor te stellen dat de oorlog anders had kunnen lopen. IJzereef en De Moor tonen echter aan dat de Nederlandse legerleiding in Indonesië bij de inzet van Speciale Troepen de geweldsontsporingen van deze specialisten vaak negeerde, geregeld tolereerde en soms zelfs bewust gebruikte, zoals in Zuid-Celebes. Hiermee begon een verschuiving van de algemene structurele verklaringen van Van Doorn en Hendrix naar nadruk op het belang van specifieke context en op het aandeel van individuele actoren.²⁰

Tegelijkertijd groeide ook het wetenschappelijk inzicht in het falen van de Nederlandse militaire strategie. Aan het einde van de oorlog en nog lang daarna hielden veel militairen vol dat het verliezen van de oorlog niet aan hen had gelegen: het leger was in de steek gelaten door het Nederlands-Indisch bestuur, de regering in Den Haag en de internationale gemeenschap. Deze koloniale dolkstootlegende verhiel zich altijd al slecht met een kritische blik op de feiten, maar werd volledig onderuitgehaald door Groens *Marsroutes en dwaalsporen* uit 1991. Groen toonde aan dat de Nederlandse legerleiding in Indonesië onder leiding van generaal Simon Spoor een gemankeerd